

Adel en staat in vroegmodern Europa

De omkering van een geschiedbeeld

Jeroen Duindam

De geschiedenis is een discussie zonder eind – deze veel geciteerde formule van Pieter Geyl is op de adelschiedenis zeker van toepassing.¹ Binnen de halve eeuw na circa 1960 is de klassieke visie op de rol van de adel in de vroegmoderne tijd op de kop gezet. Elementen uit de oude benadering leven niettemin vredig voort in handboeken en overzichtswerken. Zij plaatsen de teloorgang van de adel als heerserskaste in de nieuwe tijd naast de triomf van steden, burgers en koningen. Volgens het voor de geschiedschrijving lange tijd leidende paradigma van de staatsvorming trok de ‘middeleeuwse’ adel noodzakelijkerwijze aan het kortste eind in de competitie met de nieuwe dynamische stedelijke handelselite. De absolute monarchie wist bovendien de edelen in te tomen en te knechten – al zou zij even later zelf opzij worden geschoven door de opklimmende burgerij. De Franse geschiedenis stond model voor deze visie, die niettemin als maatstaf werd aanvaard voor alle delen van Europa die meegingen in het moderniseringsproces.

Vanaf de jaren 1960 is over vrijwel alle aspecten van dit *grand narrative* twijfel gerezen. Achter het etiket adel bleek een enorme diversiteit schuil te gaan. De term wijst enerzijds op een concept, anderzijds op een groep. Adelsconcepties zijn door de tijd heen verschoven, maar behielden toch een vaste kern rond begrippen als eer, afstamming, militaire dienst en regionaal gezag. De sociale samenstelling van de groep die zich schaarde achter dit banier, vertoonde voortdurend wisselingen. Wanneer stolden de contouren van de adel als groep? Was de adel in de gangbare definities opgebouwd rond genealogie en privilege eigenlijk wel bij uitstek ‘middeleeuws’? Stond de adel daadwerkelijk onder druk van een ‘opkomende burgerij’? Op al deze punten rezen vragen over de oudere voorstelling. Was dan tenminste sprake van een krachtige koning die als belichaming van de staat de edelen in de marge kon dringen? Ook hier over-

¹ P. Geyl, *Napoleon. Voor en tegen in de Franse geschiedschrijving* (Haarlem, 1979; oorspr. 1946) 3-5.

heerst inmiddels een andere opvatting. En het ‘verval’ van de adel, een van de vaste strofen uit het refrein van de ‘rising middle class’, lijkt nu zelfs voor de negentiende eeuw geen eenduidig gegeven meer.

Met dit korte essay beoog ik geen dekkend overzicht van de literatuur te geven, of een bespreking te bieden van de belangrijkste titels. De lezer treft hieronder de belangrijkste bouwstenen van de nieuwe consensus over adel in de vroegmoderne tijd, met daarnaast een aanduiding van enkele zwaartepunten in het huidige onderzoek.

Adel, vorst en staat

Het eerste en wellicht meest fundamentele aspect van de omkering ligt in de vraag wat adel nu eigenlijk is, en wanneer de criteria van adeldom uitkristalliseerden. Verschillende auteurs beantwoordden deze vraag met een hernieuwde analyse van het staatsvormingsparadigma.² Zij onderstrepen de betekenis van de schaalvergroting in militaire conflicten en de financiële knelpunten die daaruit voortkwamen voor de staat. Geldtekort en militaire competitie vormen een doorlopende dynamisch impuls in de eeuwen na 1300. De heerser zocht steun onder de adel, en beloofde zijn getrouwen met voorrechten. Eén privilege lag onmiddellijk voor de hand. Met de groei van belastingheffing ontstond de mogelijkheid groepen van belastingbetaling vrij te stellen. Belastingvrijdom die door de staat werd verleend aan edelen, groeide uit tot een van de ijkpunten waarmee adellijke status kon worden vastgesteld. De samenwerking die tussen vorsten en een deel van de adel ontstond, leidde ertoe dat de staat een steeds markantere rol kreeg in het vaststellen van adellijke status en het bepalen van adellijke hiërarchieën. De ridderorden die in tal van Europese dynastieke constellaties ontstonden, creëerden een voorkeurshiërarchie binnen- of boven- de adel. Nobilitering door de heerser in de hoogste adelsrangen zoals de *Fürsten* in het Heilige Roomse Rijk of de *ducs-pairs* in Frankrijk gaven een mede door de monarch bepaalde volgorde een groeiend gewicht ten opzichte van diffuse adelsopvattingen waarin bijvoorbeeld de ouderdom van het huis een hoofdrol kon spelen.³ De uitdijende staat kon beschikken over een groeiend

² De literatuurverwijzingen in deze bijdrage zijn bescheiden gebleven; een completere bibliografie valt te vinden in de onderstaande titels. De beste inleiding tot de adelsgeschiedenis van geheel Europa in de vroegmoderne tijd is de tweedelige bundel met regionaal geïntereerde bijdragen van specialisten, bijeengebracht door H. Scott, d., *The European nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries. Northern, Central and Eastern Europe* (2 dln.; Londen, 1995; 2e ed. 2007); twee belangrijke afleveringen van het *ejournal Zeitenblicke* (<http://www.zeitenblicke.de/archiv/archiv.html>) bieden een thematisch georganiseerde vogelvlucht over de Europese adelsgeschiedenis door specialisten: *Zeitenblicke*, IV, 2-3 (2005) *Selbstverständnis-Selbstdarstellung-Selbstbehauptung. Der Adel in der Vormoderne*, I. Korte en goede toegespitste algemene inleidingen: R.G. Asch, *Nobilities in transition, 1550-1700. Courtiers and rebels in Britain and Europe* (Londen, 2003), met een meer uitgesproken these maar iets zwakker voor wat betreft de latere periode; H. Zmora, *Monarchy, aristocracy, and the state in Europe* (Londen, 2001); zie ook de ‘very short’ inleiding van W. Doyle, *Aristocracy. A very short introduction* (Oxford, 2010), een werk waarin ondanks de universeel aandoende titel de vroegmoderne adel centraal staat. Hamish Scott bereidt thans een ambitieus thematisch overzichtswerk over de Europese adel voor, waarvan ik delen mocht lezen, *Forming aristocracy: The reconfiguration of Europe’s nobilities, c. 1300-1750*. Een greep uit eerdere invloedrijke titels: J. Dewald, *Aristocratic experience and the origins of modern culture. France, 1570-1715* (Berkeley-Los Angeles, 1993) kritisch besproken door Roger Mettam in *English historical review*, CXI, 441 (1996) 464-465, en Dewalds voornamelijk op Engeland en Frankrijk gerichte synthese, *The European nobility, 1400-1800* (Cambridge, 1996); zie ook de vroege poging tot een systematische synthese van M.L. Bush, *Noble privilege* (Manchester, 1983) en *Rich noble, poor noble* (Manchester, 1988).

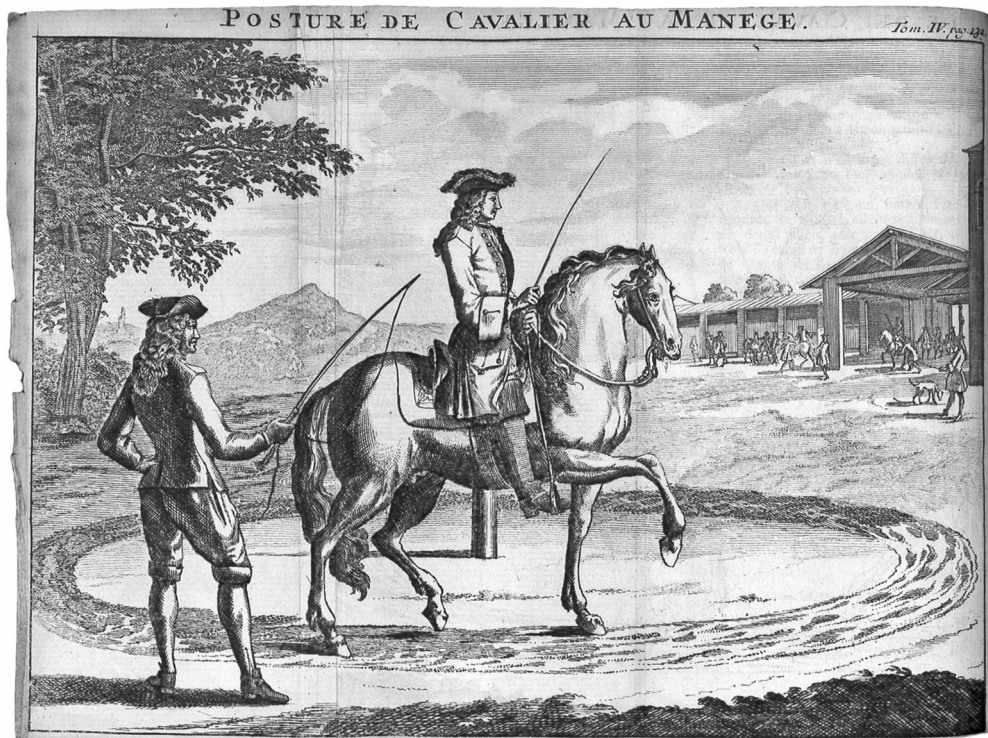
³ Zie de prachtige studie over een van de ‘neue Fürsten’ door Thomas Winkelbauer, *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein, ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters* (Wenen-München, 1999); over de *ducs-pairs*, zie o.a. Ch. Levantal, *Ducs et pairs et duchés-pairies laïques à l’époque moderne (1519-1790)* (Parijs, 1996) en J.-P. Labatut, *Les ducs et pairs de France au XVIIe siècle: étude sociale* (Parijs, 1972).

aantal hoge en vaak lucratieve benoemingen, waarvoor de edelen de gedoodverfde kandidaten waren. Wie viel er in de prijzen? In een weinig eerbiedige maar trefzekere frase omschrijft Hilay Zmora de staat als: 'what is politically up for grabs'.⁴ De adel verwierf in het gedrang om de grabbelton een voorkeurspositie.

Wat is er voor nieuws onder de zon, zal de lezer zich misschien afvragen. De genoemde processen suggereren toch een toenemende afhankelijkheid van de adel ten opzichte van de heerser en de staat? Daarop valt niets af te dingen. Niettemin is er een groot verschil met de oude opvatting, waarin de verhouding tussen heerser en edelen te snel als een *zero sum competition* werd afgeschilderd: de winst van de een betekende het verlies van de ander. Deze formule past zeker niet structureel op de verhouding tussen vorst en adel, waarin beide partijen konden profiteren. Een deel van de adel wist in samenspraak met de vorst een sterkere positie te verkrijgen tegenover standgenoten die aan het kortste eind trokken. Opkomst en verval deden zich *binnen* de adel voor, maar niet eenduidig voor de groep als geheel. Door dit differentiatieproces groeide in de meeste Europese landen geleidelijk een gemengde bovenlaag binnen de adel die zich door worteling in de organen van de staat en verbondenheid met de regerende dynastie tot een nagenoeg onbetwiste machtselite kon ontwikkelen. Hieruit blijkt al dat we terughoudend moeten zijn 'de staat' gelijk te stellen aan 'de heerser'; adellijke elites zagen het belang van de gremia van de dynastieke staat snel in, en trachtten zich er met wisselend succes meester van te maken. Individueel succes was niet verzekerd, en allerlei families misten de boot. Niettemin waren de edelen als groep prominent vertegenwoordigd: zij zaten mét de heerser 'achter de knoppen' van de staat.

Het bovengeschetste proces was bepaald niet lineair en al evenmin vreedzaam. De samenwerking tussen vorst en adel werd bovendien hevig op de proef gesteld door de Reformatie. Het touwtrekken om posities binnen de dynastiek-corporatieve machtsconstellatie raakte nu vermengd met de vraag waar het recht lag de religie te bepalen – bij de vorst, bij de standen, of bij elke onderdaan zelf? De laatste variant was beslist minder gangbaar dan de eerste twee, die in de periode na 1550 scherp tegenover elkaar kwamen te staan. De religiekwestie leidde tot een polarisatie van denkbeelden enerzijds over vorstelijke macht en soevereiniteit, anderzijds van het adellijke zelfbeeld en de plicht tot rebellie tegenover een slechte heerser. Van enige afstand bezien waren de religieuze woelingen echter vooral een beproeving en versnelling van het eerder ingezette proces waarin een deel van de adel aangevuld met *homines novi* zich rond de dynastie schaarde, terwijl anderen marginaliseerden. In de gebieden van de Oostenrijkse Habsburgers, bijvoorbeeld, kwamen de lagere edelen, de *Ritter*, ernstig in het gedrang. Een deel uit de groep wist op te klimmen, anderen verloren hun positie. Toen halverwege de zeventiende eeuw het vuur van de interne twisten geleidelijk uitdoofde, bleek zich in vrijwel geheel West-Europa rond de heersende dynastieën een amalgaam van hoge edelen en enkele uitzonderlijk succesvolle buitenstaanders te hebben gevormd dat tot

⁴ Zmora, *Monarchy, aristocracy, and the state*, 5, citeert J. Hexter, 'The loom of language and the fabric of imperatives: The case of Il Principe and Utopia', *The American historical review*, LXIX, 4 (1964) 965.

'Posture de cavalier au manège' (gravure uit *Sr. de Chevigni*, *La science des personnes de cour, d'épée et de robe IV*, Amsterdam, 1729)

de Franse Revolutie relatief constant zou blijven.⁵ De sociale stijgers in deze groep waren ofwel lagere edelen die de gunst van de vorst hadden weten te verwerven, ofwel tabbaardedelen die zich hadden opgewerkt tot een vertrouwenspositie in de vorstelijke raad. In Frankrijk konden enkele families uit deze *robe de conseil* zich in de loop van de zeventiende eeuw vermengen met hoge adellijke families, een proces dat zich in wisselende mate ook elders voordeed. De verschriftelijking en specialisering van het bestuur gaf edelen de keuze: ofwel accepteren dat in de top van het bestel een oorspronkelijk niet-adellijke elite ontstond met vaardigheden op het terrein van recht en financiën, ofwel deze vaardigheden zelf in de adelsopvoeding integreren. Beide varianten kwamen voor, al bleven financieel-juridische ambten onder het hoogste niveau toch meestal het domein van specialisten die daarmee dikwijls adellijke status konden verwerven.

⁵ Zie een gedetailleerde prosopografische uitwerking voor Frankrijk de dissertatie van L. Horowski, *Die Belagerung des Thrones. Machtstrukturen und Karrieremechanismen am Hof von Frankreich 1661-1789* (Ostfildern, 2012), en *Beihefte der Francia*, LXXIV.

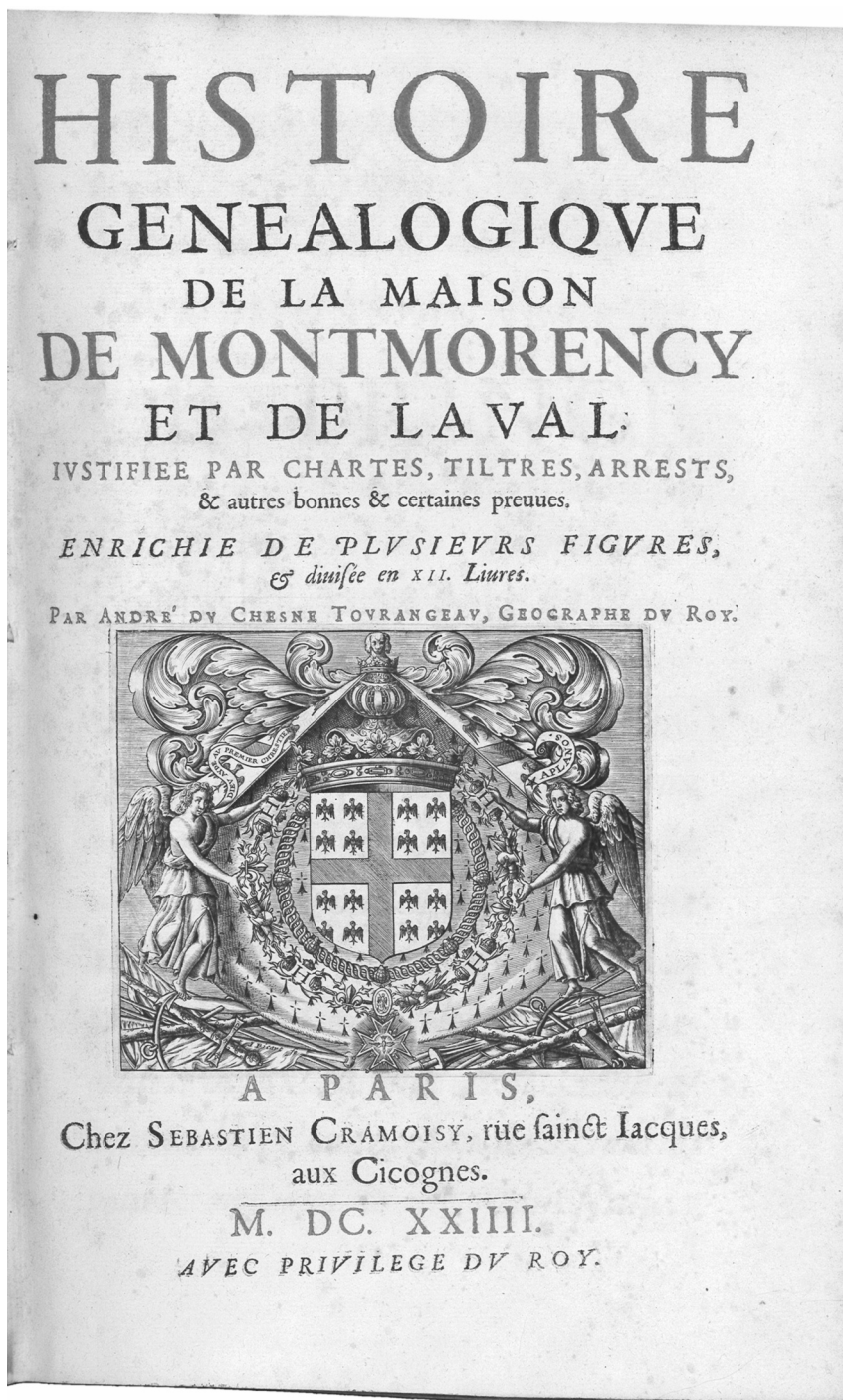
Naast een positie in de raad en het vertrouwen van de vorst bleef het slagveld een middel tot mobiliteit. Het ridderlijk strijdtoneel was vanaf de veertiende eeuw door de opkomst van infanterieleger en vuurwapens ingrijpend veranderd. De stootkracht en snelheid van de ruitery moesten het afleggen tegen afstandswapens als de boog en defensieve tactieken van voetsoldaten. In de vijftiende eeuw maakten nieuwe toepassingen van de artillerie stadsmuren en kastelen, adellijk bolwerk bij uitstek, kwetsbaar. Met de Zwitserse legers maakte de piek een succesvolle entree op het slagveld; al snel wisten piekeniers ook in het open veld ruiters op afstand te houden. Piek en musket werden vanaf de late zestiende eeuw de standaard van de slagveld, al kon de cavalerie nog menige veldslag bepalen. Wat was de rol van de adel in deze nieuwe militaire verhoudingen? Het klassieke antwoord luidde niet slechts dat de ‘militaire revolutie’ de staat versterkte en de adel terugdrong, maar suggereerde bovendien dat de adel zijn militaire rol uitgehold zag worden. Op dit punt is heel veel onderzoek verricht, waaruit wel een verandering van de plaats van edelen blijkt, maar bepaald geen verlies van hun militaire rol.⁶ De schaalvergroting van de oorlogvoering eiste een stevigere organisatie, waarin geleidelijk minder plaats overbleef voor autonoom adellijk militair ondernemerschap op grond van lokale en regionale macht. *Condottieri* en militaire grootondernemers à la Wallenstein bleven tot diep in de zeventiende eeuw een rol spelen; militair ondernemerschap van goeddeels adellijke kapiteins en kolonels bleef tot het einde van de achttiende eeuw van belang. Niettemin kon in de late zeventiende eeuw niemand meer op tegen de gebundelde kracht van de grote staande legers van de staat. Tegelijkertijd was deze grootschalige vorm van oorlogvoering niet mogelijk zonder de intense betrokkenheid van grote aantallen adellijke bevelhebbers en officieren. De band tussen adel en oorlogvoering bleef zeer sterk; ook de logica van deze verbinding in omgekeerde vorm, waarin uitzonderlijke militaire kwaliteiten of langdurige trouwe dienst tot nobilitering konden leiden, bleef gehandhaafd tot in de negentiende eeuw.⁷

Lodewijk XIV keek met argwaan naar de Duc de Saint-Simon, omdat deze adelsprofeet en onvermoeibare *mémoires*-schrijver vroegtijdig zijn militaire loopbaan had beëindigd. Als militaire *dropout* zou De Saint-Simon aan het hof niet meer in de prijzen vallen. De *petit duc* nam echter postuum wraak door in zijn *mémoires* Lodewijk neer te zetten als de dompteur van de Frans adel. Saint-Simons eenzijdige beeld werd in de latere literatuur tot een gemakkelijke karikatuur gereduceerd: de koning liet zijn edelen plichtmatige ceremoniële capriolen verrichten achter de glimmende tralies van zijn

⁶ S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, *War, state, and society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford, 2007); D. Parrott, *Richelieu's army. War, government and society in France, 1624-1642* (Cambridge, 2001); G. Rowlands, *The dynastic state and the army under Louis XIV. Royal service and private interest, 1661-1701* (Cambridge, 2002); zie van Rowlands ook ‘Louis XIV, aristocratic power and the elite units of the French army’, *French history*, XIII (1999) 303-331. Toonaangevend voor de Nederlandse situatie: O. van Nimwegen, ‘*Deser landen krijchsvolck*’. *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam, 2006).

⁷ Over de blijvende wisselwerking tussen adel en militaire dienst, zie bijv. M. Hochedlinger, ‘Mars ennobled. The ascent of the military and the creation of a military nobility in mid-eighteenth-century Austria’, *German history*, XVII (1999) 141-176; I. Déak, *Beyond nationalism. A social and political history of the Habsburg officer corps, 1848-1918* (Oxford, 1990); D. Bien, ‘The army in the French Enlightenment. Reform, reaction and revolution’, *Past and present*, LXXXV (1979) 68-98; R. Blaufarb, ‘Noble privilege and absolutist state building. French military administration after the Seven Years' War’, *French historical studies*, XXIV, 2 (2001) 223-246. De te verschijnen studie van Hamish Scott, *Forming aristocracy*, besteedt een groot hoofdstuk aan de verschuivende, maar blijvende, rol van de adel in het leger.

VIRTUS 19 (2012)

In de zeventiende en achttiende eeuw lieten vele hoogadellijke geslachten hun familie-geschiedenis boekstaven. Titelpagina van de *Histoire généalogique de la Maison de Montmorency et de Laval*, Parijs, 1624

paleis. Robuuste adellijke gezagsdragers en vechtjassen werden omgevormd – *verhöflicht* – tot pluimstrijkers aan het hof.⁸ Deze opvatting past nauwelijks binnen het wereldbeeld van de *Roi Soleil*, waarin adeldom sterk verbonden bleef met martiale kwaliteiten en eer. Lodewijk gunde zijn adellijke elites een *juste mesure* van aanzien en macht, maar zorgde ervoor dat zij hem niet naar de kroon konden steken: hij tolereerde geen rivalen. Met deze opstelling week hij niet ver af van het traditioneel koningschap, al had hij de beschikking over een groter machtspotentieel.⁹ Net als de meeste andere heersers uit de late zeventiende eeuw was de Franse koning doordrongen van een adellijk-dynastiek denken. Zijn hof vormde een reprise van het samenspel tussen vorst, hoge edelen en de staat. De grote families werden gevestigd in prestigieuze en lucratieve ambten waarmee zij een machtspositie verkregen in het hart van de Franse monarchie. Deze opeenhoping van eer en rechten was geen compensatie voor feitelijk machtsverlies, zoals de oude opvatting het wilde. De hofambtsdragers verwierven toegang tot belangrijke en statusrijke hoge ambten in regionaal bestuur, leger en diplomatie. Het ‘absolute’ hof vormde de bekroning van het compromis tussen vorst, adel en staat.¹⁰ Het zou pas een eeuw later, in een volgende escalatie van militair-financiële competitie in Europa, weer onder vuur komen.

De Franse Revolutie vormt een oneindig historisch debat op zichzelf: ook hier is een klassieke visie geleidelijk in mootjes gehakt. Op enkele punten is de verbinding met het adelsdebat belangrijk. Zo wezen revisionisten erop dat de adel geen omlijnde sociale groep was, maar een stand met enkele bij de wet vastgelegde privileges: er was een enorme afstand tussen spaarzaam levende *hobereaux* in de provincie en de puissant rijke elite rond het hof. Daarnaast was de onderzijde van de adel steeds open geweest voor *roturiers* met geld. Verarmde lokale edelen met een indrukwekkende genealogie waren wellicht niet blij als nieuwkomers voorzien van een goedgevulde beurs een landgoed en kasteel in de buurt verwierven – behalve als hun zoon de erfdochter kon huwen en daarmee zonder verlies van rang het familiekapitaal kon aanvullen. Was dit nu een ‘rise of the middle class’ of een voortdurend afromen van burgerlijke rijkdom door de adel? De term burgerij roept overigens verwarring op: hebben we het over stedelingen met stadsrecht, over een gegoede stedelijke bovenlaag voornamelijk actief in vrije beroepen en handel, of over iedereen die buiten de categorieën van de eerste en de tweede stand viel? *Roturiers* met ambities benutten op grote schaal de mogelijkheid om via aankoop een adellijke status en levenswijze aan te nemen: zij zagen grondbezit en adellijk leven als sociaal ideaal.

- ⁸ Zie de invloedrijke, krachtig beredeneerde maar slecht gefundeerde studie van Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie. Mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft* (Darmstadt-Neuwied, 1969) evenals diens *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen* (Bern, 1969); kritiek op deze visie in J. Duindam, *Myths of power. Norbert Elias and the early modern European court* (Amsterdam, 1995); een vergelijking van de hoven in Wenen en Versailles die een ander beeld schetst: J. Duindam, *Vienna and Versailles. The courts of Europe's dynastic rivals, 1550-1780* (Cambridge, 2003).
- ⁹ Lodewijks opstelling wordt vaak toegelicht aan de hand van zijn memoires, waarin hij stelde dat de *grands* hun aanzien niet mochten verdubbelen door ook nog eens de hoogste bestuurlijke posities in te nemen; een vrijwel identieke stellingname valt na te lezen in het politieke testament uit 1543 van Karel V, zie A. Kohnle, *Das Vermächtnis Kaiser Karl V. Die politischen Testamente* (Darmstadt, 2005) 58 (over Alva). De Zonnekoning herhaalde beproefde vorstenwijsheden die ten onrechte werden opgevat als vernieuwing en ondermijning van de hoge adel.
- ¹⁰ Horowski, *Die Belagerung des Thrones*.

Van een stellig burgerlijk groepsbewustzijn was alleen in uitzonderlijke constellaties sprake. Er waren allerlei kritische geluiden te horen over de rol van privileges in de samenleving, maar deze discussie was niet *per se* het domein van burgers – die regionale of corporatieve rechten verdedigden, en zich daarnaast soms lieten voorstaan op zojuist verworven heerlijke rechten. De verlichting werd aanvankelijk vooral gedragen door de eerste twee standen en een kleine culturele bovenlaag uit de derde stand. Het verlichte denken stond ook niet steeds op gespannen voet met een adellijk wereldbeeld. Het werk van Montesquieu, die zichzelf tot *épée* en *robe* mocht rekenen, maakt duidelijk dat een overtuigd adellijk standsbesef goed kon samengaan met een verlicht-liberale visie op de verhouding tussen koning en samenleving. Deze verlichte visie, waarin de koningsmacht argwanend werd bekeken, speelde een rol in de afwijzing van de hervormingsplannen van Lodewijk XVI door de *assemblée des notables* in 1787. Daarna ontstond een geleidelijke escalatie in de richting van de revolutie, waarin naast de parlementen ook edelen en de pamflettisten in hun dienst een markante rol speelden – al zouden zowel de edelen als de *parlementaires* later met gemengde gevoelens op deze periode terugkijken. Al met al heeft het debat rond de revolutie veel bijgedragen aan het openbreken van versimpelde visies op adel en burgerij.¹¹

Demografische kwetsbaarheid en sociale mobiliteit

Het is goed nog eens te bedenken dat een elite die zich in principe op afstamming grondvest, uiterst kwetsbaar is. Ik spreek nu niet over een principiële kritiek, maar over kwetsbaarheid in de praktijk. Als opvolging beperkt wordt tot het kader van welomschreven patrilineaire regels, bijvoorbeeld opvolging van vader op zoon, kunnen we verwachten dat binnen één eeuw een kwart tot een derde van de families is uitgestorven.¹² Een eenvoudige oplossing zou kunnen liggen in de keuze voor een rijke kinderschare. Daarmee werd dan echter wel de erfenis en daarmee de status van de familie onder druk gezet. Wat te doen om de elitestatus van het talrijke kroost te bewaren zonder het bezit te versnipperen? Het verruimen van opvolgingsregels via de vrouwelijke lijn of via eerdere vertakkingen van de mannelijke lijn bracht het risico van toenemende competitie om erfenschappen. Deze patronen herkennen we in het Europese dynastieke krachtenveld in de vele successieoorlogen; ook daar was een risico-afweging tussen enerzijds uitsterven, anderzijds verdeling en competitie om schaarse goederen. Primogenituur en ondeelbaarheid van de erfenis werden in de loop van de vroegmoderne tijd steeds algemener, zowel voor de regerende dynastieën als voor de grote families. Tegelijkertijd werd het domein van dergelijke families door middel van beschermingsconstructies (*entail*, *mayorazgo*, *fideicommissum*, et cetera) verzekerd tegen onbezonnen acties van individuele erfgenamen. De bovenlaag van edelen die rond de Europese monarchieën tot stand kwam, benutte strategieën die leken op die van hun

¹¹ Zie het recente overzicht van de aanloop van de Franse Revolutie in de bundel onder redactie van P. Campbell, ed., *The origins of the French Revolution* (Basingstoke, 2006); over de adel en de revolutie zie W. Doyle, *Aristocracy and its enemies in the Age of Revolution* (Oxford, 2009); J. Shovlin, 'Toward a reinterpretation of revolutionary antinobilitism. The political economy of honor in the Old Regime', *The journal of modern history*, LXXII, 1 (2000), 35-66.

¹² Zie Scott, *Forming aristocracy*, inleiding, 8 en het hoofdstuk over 'succession'. Met dank aan deze auteur voor het beschikbaar stellen van deze nog te publiceren belangrijke tekst. Zie voor een verhelderende algemene elitediscussie R.D. Putnam, *The comparative study of political elites* (Englewood Cliffs NJ, 1976).

soevereinen. Op kritische momenten, als hun Huis slechts kon worden gered door een uitzondering te maken op de opvolgingsregels, riepen zij de hulp van de monarchie in. Adellijke dames, die vaak veel langer leefden dan hun echtgenoten, speelden een grote rol in het schaakspel met dynastieke allianties en erfenissen. Zowel voor adellijke vrouwen als voor vrouwen in diverse rollen binnen de regerende dynastieën en aan het hof is de laatste decennia meer aandacht gekomen, een tendentie die zich ongetwijfeld zal voortzetten.¹³

Uit de demografische kwetsbaarheid van elke erfelijke elite vloeit de noodzaak van sociale mobiliteit voort. De monarchie droeg daarnaast door adelsverheffingen bij aan de mobiliteit—structureel door middel van ambtenverkoop en bijzondere gunst, maar ook gedurende politieke crises: we kunnen bijvoorbeeld denken aan de grote confiscatie en herverdelingsgolf in Bohemen na de Slag op de Witte Berg (1620).¹⁴ Ondanks allerlei sociale en politieke metamorfoses hebben edelen zich als groep met opmerkelijk succes weten te handhaven. De adel zoals wij die kennen heeft eigenlijk pas vorm gekregen in het laat-middeleeuwse en vroegmoderne proces van staatsversterking dat hierboven is geschetst. De volgende halte in dat proces, de revolutie, bracht noch voor de monarchie, noch voor de adel het einde—al werd hun verbinding in West-Europa geleidelijk minder centraal dan zij in de voorafgaande periode was geweest. Ook studies naar de adel in de overgangperiode rond 1800 en in de negentiende eeuw suggereren eigenlijk steeds weer de flexibiliteit van de delen van deze elite die het vermogen toonden om in nieuwe verhoudingen een plekje in de zon te vinden.¹⁵

Blijvende kracht van het adelsideaal

Deze impressie van de verwickelingen in de adelsgeschiedenis wijst wellicht vooral op de blijvende kracht van het adelsideaal. De term adel kon in elke periode, elke groep en elke streek een andere lading krijgen. Niettemin blijft de term voor de gehele vroegmoderne tijd bijna synoniem aan de ‘natuurlijke’ of vanzelfsprekende elite. Terugnkende discussies over de relatieve betekenis van afstamming en deugd doen daaraan weinig af. Integendeel: kritiek op adel kreeg in het overgrote deel van de vroegmoderne tijd niet vorm als fundamentele afwijzing van het idee van een adellijke elite, maar als negatief commentaar op leden van die elite die zich beneden de morele waardigheid van hun stand gedroegen.¹⁶ Een van de gangbare verdedigingen van de rol van afstamming—bijvoorbeeld in Castigliones *Boek van de hoveling*—onderstreept het gegeven dat de

¹³ Zie o.a. B. Bastl, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit* (Wenen-Keulen-Weimar, 2000); K. Keller, *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts* (Wenen-Keulen-Weimar, 2005); F. Cosandey, *La reine de France. Symbole et pouvoir XVe-XVIIIe siècle* (Parijs, 2000); C. Campbell Orr, ed., *Queenship in Europe. The role of the consort* (Cambridge, 2004).

¹⁴ T. Knoz, ‘Die Konfiskationen nach 1620 in (erb)länderübergreifender Perspektive. Thesen zu Wirkungen, Aspekten und Prinzipien des Konfiskationsprozesses’, in: P. Mat’á en Th. Winkelbauer, ed., *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740: Leistungen und Grenzen des Absolutismusparadigma* (Stuttgart, 2006); P. Mat’á, ‘Aristokratisches Prestige und der böhmische Adel (1500-1700)’, *Frühneuzeit-Info*, X (1999) 43-52; van deze auteur ook: ‘Wer waren die Landstände? Betrachtungen zu den böhmischen und österreichischen “Kernländern” der Habsburgermonarchie im 17. und frühen 18. Jahrhundert’, in: G. Ammerer, W. Godsey en M. Scheutz, ed., *Bündnispartner und Konkurrenten der Landesfürsten? Die Stände in der Habsburgermonarchie in der Neuzeit* (Oldenbourg, 2007).

¹⁵ E. Frie, ‘Adel um 1800. Oben bleiben?’, in: *Zeitenblicke*, IX, 3 (2005), zie ook de slotafweging in H. Scott, ‘Conclusion: The Continuity of Aristocratic Power’, idem, *European Nobilities*, II, 377-399.

¹⁶ Zie o.a. Doyle, *Aristocracy*, 80.

edelman zich beweegt in de schijnwerper van zijn voorgeslacht: zijn adeldom verplicht hem tot voorbeeldig gedrag.¹⁷ Ondanks het onvermijdelijke gegeven dat tal van edelen deze norm zonder schroom aan hun laars laptten, bleef het ideaal bestaan. La Bruyère geeft in zijn *Caractères* aan dat dit ideaal wellicht ook juist onder de ‘gewone’ bevolking sterk leefde: ‘La prévention du peuple en faveur des grands est si aveugle, et l’entêtement pour leur geste, leur visage, leur ton de voix et leurs manières, si général, que s’ils s’avisèrent d’être bons cela irait à l’idolâtrie.’¹⁸

Verscheidende groepen modelleerden zich actief naar het adelsideaal. Zij vervaardigden genealogieën, traden op als patroon, bouwden paleizen. Zij trachtten een status en een ideaal te verbeelden voor tijdgenoot en nageslacht.¹⁹ Het documenteren en tonen van adellijke status zette zich steeds met andere middelen en media voort, meestal in rivaliteit met standgenoten, soms in concurrentie met andere groepen. Wat was nu het geheim van bestendigheid en succes? Tot in de moderne literatuur vinden we bespiegelingen over het ‘je ne sais quoi’ van adel: zeker niet het grote geld of de opzichtige show; misschien het scheutje verantwoordelijkheidsbesef, de eenvoud van het landelijk leven, de trouw aan verleden, huis, omgeving—alles liefst in enigszins excentrieke vorm. Deze cocktail, waaraan *ad libitum* kan worden gesleuteld, roept het werk van de Franse antropoloog-socioloog Pierre Bourdieu in gedachten, die naast de term ‘habitus’ de uitwisselbaarheid van verschillende vormen van economisch, sociaal en cultureel kapitaal introduceerde. Elites zoeken manieren om hun distinctie, hun onderscheid ten opzichte van anderen, optimaal gestalte te geven. Daarvoor waren en zijn talloze strategieën en modellen beschikbaar.²⁰ Het brengt ons terug bij Castigliones *Boek van de hoveling*, dat zich enerzijds laat lezen als een idealistische normencatalogus, anderzijds als een gids naar sociaal succes waarin niets vooropgezet of kunstmatig mag lijken, maar alles het uiteindelijk toch is.

‘Adel’ is een repertoire van distinctie dat door allerlei sociale groepen kan worden gecopieerd. Niet alleen behield dit repertoire in de vroegmoderne tijd een nagenoeg ongeschonden prestige; in vrijwel alle staten van Europa speelde een adellijke bovenlaag, in verschillende proportionering gemengd met nieuwkomers, een toonaangevende rol. Gedurende deze periode verdwenen tal van families en raakten anderen in de versukkeling; de adel als groep verwierf evenwel een plaats in het hart van de dynastieke staat.

¹⁷ Zie Ludovico di Canossa in B. Castiglione, *The book of the courtier* (New York, 1959) 39.

¹⁸ La Bruyère, ‘Des grands, I’, *Caractères. Œuvres complètes* (Parijs, 1951) 248; in ‘Des grands, XLI’, 261 herhaalt La Bruyère overigens de stelling van Ludovico di Canossa in licht gewijzigde vorm.

¹⁹ In de groeiende stroom publicaties over adelscultuur en memoria o.a. M. Hengerer, ed., *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit* (Keulen, 2005).

²⁰ Zie P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement* (Parijs, 1979); daarnaast de klassieker van Erving Goffman: *The presentation of self in everyday life* (New York, 1959). Een nuttig recent overzichtswerk van denken over ‘distinctie’: J.P. Daloz, *The sociology of elite distinction. From theoretical to comparative perspectives* (Basingstoke, 2010).